

40
45

Zwolle

HERMAN AARTS | PAUL HARMENS

W BOOKS

Zwolle

40

45

HERMAN AARTS | PAUL HARMENS

WBOOKS

in samenwerking met
Historisch Centrum Overijssel

V O O R W O O R D

Een boek over Zwolle in de Tweede Wereldoorlog past bij de aandacht die het Historisch Centrum Overijssel jaarlijks aan de oorlog besteedt 'opdat wij nooit vergeten'. Vergeten is de Tweede Wereldoorlog nog lang niet, gelet op de jaarlijkse belangstelling voor de verhalen. Na een zwijgende generatie die de oorlog heeft meegemaakt, zoeken kinderen naar wat hun ouders hebben meegemaakt, hoe de oorlogstijd was, wat er is gebeurd.

Het Historisch Centrum Overijssel beheert tal van archieven en collecties over de Tweede Wereldoorlog. Met name genoemd moet worden de collectie van de Stichting Collectie Zwolle 40-45, die door Paul Harmens in de loop van vele jaren bijeengebracht is. Paul is medewerker bij het Historisch Centrum Overijssel en kent vele verhalen over de oorlog in en rond Zwolle. Veel foto's in dit boek zijn afkomstig uit genoemde collectie. De foto's vertellen het verhaal, want beelden zeggen

vaak meer dan woorden. Daarom zijn ook de fotocollecties van het Historisch Centrum Overijssel van onschatbare waarde voor een beeld van de meer recente geschiedenis en een belangrijk onderdeel van onze schatkamerfunctie.

Dank gaat uit naar de samenstellers van het boek Herman Aarts en Paul Harmens, en naar allen die foto's uit eigen bezit hebben geschonken aan de Stichting Collectie Zwolle 40-45 of het Historisch Centrum Overijssel. *wbooks* geeft dit boek uit in samenwerking met het Historisch Centrum Overijssel voor iedereen die interesse heeft in een bewogen periode uit onze geschiedenis.

Drs. B. de Vries MBA
Directeur Historisch Centrum Overijssel

INHOUD

<i>Inleiding</i>	4
AANLOOP NAAR DE OORLOG	6
MEIDAGEN 1940	18
BESTUUR EN OPENBARE ORDE	34
Karl Wille	55
HET LEVEN VAN ALLEDAG	56
Jehova's getuigen	79
DE MOEILIJKSTE TIJD	80
Zwolse joden	94
EINDELIJK WEER VRIJ	96
<i>Illustratieverantwoording</i>	112
<i>Colofon</i>	112

Meidagen 1940

In de vroege ochtend van 10 mei viel het Duitse leger ons land binnen. Overijssel werd overrompeld door de 227e infanteriedivisie onder leiding van generaal-majoor F. Zickwolf, die als doel had op dezelfde avond Amersfoort te bereiken. De infanteristen werden ondersteund door de *SS-Leibstandarte Adolf Hitler*, onder commando van Sepp Dietrich.

◀ Noodbrug Vispoortenbrug

Een noodbrug bij de vernielde Vispoortenbrug verbond de Thorbeckegracht en de Buitenkant. De Vispoortenbrug was zodanig beschadigd dat herstel niet mogelijk was. Aanvankelijk verving men de brug door pontons; later verrees een noodbrug naast de oude brug, waar voetgangers en fietsers gebruik van konden maken.

Een deel van deze troepenmacht had de opdracht om via Hengelo en Almelo op te rukken naar Zwolle en daar de IJsselbruggen onbeschadigd in handen te krijgen. Van daaruit wilden de Duitsers verder de Veluwe optrekken. Toen het bericht van de Duitse inval de Nederlandse troepen bereikte, gaf bataljonscommandant J.G. Hagens het bevel de doorgang voor de Duitse troepen te versperren door de bruggen te vernielen. De opmars van de vijand vertraagde hierdoor. Ook elders langs de IJssel werden rivierovergangen succesvol vernield.

De Duitsers ontfermden zich in de stad over een aantal strategische plaatsen en gebouwen. Zo werd onder meer de telefooncentrale van de PTT aan de Parkstraat bezet. Ze legden het telefoonverkeer stil en stuurden het personeel naar huis. De Duitse troepen konden niet verder bij Zwolle en Deventer, maar rukten op via Zutphen. De Duitsers hadden onvoldoende materiaal om bij Zwolle een pontonbrug over de IJssel te bouwen. Op drie andere plaatsen waren er wel dergelijke bruggen over de IJssel gelegd.

❖ Burgemeester Van Walsum

A. van Walsum bij zijn installatie tot burgemeester van Zwolle in februari 1938. Hij werd al snel door de Duitsers weggestuurd. De kerntaak van de politie is het handhaven van de openbare orde, maar die taak is wel gekoppeld aan een democratisch tot stand gekomen overheid. De politie geraakte tijdens de oorlog in een loyaliteitsprobleem, want het handhaven van de orde betekende dat de aanwijzingen van de bezetter moesten worden opgevolgd. De Zwolse politie, die vierendertig personeelsleden telde, besloot zich bij de nieuwe situatie neer te leggen en ook opdrachten van Duitse zijde uit te voeren. Politiecommissaris G.J. Lettinck kon zich echter al snel niet verenigen met de opvattingen van de bezetter; hij werd op 1 januari 1941 ontslagen en mocht zich ook niet meer in Zwolle ophouden. Zijn opvolger Stienstra was een fanatieke NSB'er en antisemiet, die het korps onder meer gebruikte om anti-joodse maatregelen door te voeren. Omdat hij daarin niet erg succesvol was werd hij in april 1942 vervangen door jurist W. de Bouter, een even fanatieke NSB'er die tucht en orde eiste zowel van zijn korps als van de bevolking. Hij werd door velen gezien als antisemiet en dienstklopper. Hij bleef lid van de NSB tot het eind van de oorlog. Tevergeefs probeerde hij het politiepersoneel te winnen voor het nationaalsocialisme. Het corps onderwierp zich nogal passief aan de discipline die De Bouter van hen eiste. Onder dwang was de politie tot een Duits werktuig geworden. Hoewel de politie geacht werd de belangen van de burgers te beschermen werkte ze toch mee aan de deportatie van de joden en aan andere door de bezetter opgelegde maatregelen. Vlak voor het eind van de oorlog werd De Bouter weggepromoveerd. Diverse individuele politiemannen probeerden tijdens de oorlog zo veel mogelijk bevelen niet of slechts gedeeltelijk uit te voeren en zodoende de bevolking te beschermen tegen de maatregelen van de bezetter.

❖ Controle van het persoonsbewijs

Controle van het persoonsbewijs op de Grote Markt/Melkmarkt. Vanaf april 1941 waren alle Nederlanders van veertien jaar en ouder verplicht zich overal te kunnen legitimeren met een persoonsbewijs. Het Nederlandse document kon het beste persoonsbewijs van Europa genoemd worden. Het is het verzet eigenlijk nooit gelukt om het perfect te vervalsen en na te maken. Dit kwam door de inktsoort die werd gebruikt; onder een kwartslamp werd deze onzichtbaar. Ook reageerde het papier op aceton, waardoor veranderingen in de geschreven tekst direct opvielen. Om het kopiëren moeilijker te maken werd bovendien een schaduwbestand van het persoonsbewijs bijgehouden, zodat vervalste nummers zouden opvallen. Tenslotte was het onmogelijk om de pasfoto te verwijderen: aan de achterkant zat namelijk een doorzichtige zegel, waarop een vingerafdruk stond.

❖ Innemen van fietsventielen

De politie trad eind 1940 streng op tegen wielrijders die kleine verkeersovertredingen maakten. Er volgde geen proces-verbaal, maar de wielrijders moesten de ventielen van de banden inleveren, zoals hier in de Sassenstraat. De ventielen konden de volgende dag weer opgehaald worden bij de *Ortskommandantur*. Veel burgers ervoeren het verplicht betreden van de gebouwen waar de Wehrmacht zijn intrek had genomen als een vorm van intimidatie.

❖ Turfmarkt, Duits gebied

Tijdens de bezetting was de Turfmarkt Duits gebied: er waren loopgraven aangelegd, er bevonden zich woonbarakken voor soldaten en het was als exercitieterrein in gebruik. Kenmerkend voor de Turfmarkt is de watertoren, met rechts daarvan de Blokmelkfabriek aan de Filosofenallee. Links van de watertoren staan School 7 (later de Jac. P. Thijssenschool), School 4 (later De Heyermansschool) en het in 1933 gebouwde sportfondsenbad – het eerste overdekte zwembad van Zwolle. Na de restauratie van 1953 veranderde de naam in Stilobad. In 1991 werd het bad gesloopt.

❖❖ Duitse troepen op het Stationsplein

Militairen in november 1942 op het stationsplein in Zwolle bij het afscheid van hun commandant Dr. Von Wagner. De bovenste foto is gemaakt vanuit hotel Van Geitenbeek en toont marcherende, gewapende Duitse militairen op het Stationsplein in Zwolle. De fotograaf was Theo Roëll, zoon van de bedrijfsleider van het hotel. In het hotel waren geregeld onderduikers en verzetsmensen ondergebracht en vonden bijeenkomsten van verzetsgroepen plaats. Voor zijn rol in de illegaliteit werd J.H. Roëll gearresteerd en in maart 1945 in Wierden doodgeschoten.

🔴 Weekblad Volk en Vaderland

Volk en Vaderland heette het blad van de NSB, dat van 1933 tot 1945 wekelijks verscheen. Het blad bevatte een hoog gehalte aan nationaalsocialistische propaganda en was vanaf het begin al antisemitisch. Van de wekelijkse oplage van 40.000 exemplaren in 1940 werd een kwart verspreid onder abonnees; de rest vond zijn weg door verkoop op straat. De verkopers kregen geregeld te maken met mensen die hen lastigvielen of mishandelden vanwege de omstreden berichtgeving in het blad. In juni 1940 bedreigden boze burgers een aantal NSB'ers omdat zij

Volk en Vaderland verkochten op de Melkmarkt. De politie van Zwolle moest tussenbeide komen. Een paar dagen later moest de politie weer optreden, omdat jongeren drukwerk van de NSB uit brievenbussen haalden en op straat verscheurden. Vooral geüniformeerde NSB'ers en leden van de WA wekten veel agressie op. De man op de foto verkoopt in 1942 het NSB-weekblad voor de deur van het Tandheelkundig Instituut aan de Oude Vismarkt in Zwolle.

KARL WILLE

Wehrmacht-soldaat Karl Wille werd in april 1943 geleverd bij de luchtafweer in Wezep. Zoals veel Duitse militairen correspondeerde hij met het thuisfront. De schrijfwaren kocht hij in Zwolle bij kantoorboekhandel en drukkerij Tulp aan de Blijmarkt. Zo kwam Karl Wille in aanraking met Herman Tulp, die in de zaak van zijn vader werkte. Er ontstond een vriendschappelijk contact. Na enige tijd bekende Wille dat hij communist was en de pest had aan de nazi's. Hij vertelde bijvoorbeeld dat zijn luchtafweergeschut opzettelijk steeds een stukje achter overvliegende geallieerde vliegtuigen schoot. Hij maakte een oprechte indruk op Herman. Wille liet bij Tulp zelfs een pamflet drukken om Duitse militairen duidelijk te maken dat ze voor een verkeerde zaak streden. Hij verspreidde het pamflet zelf in treinen van de Wehrmacht. Wille leerde een aantal mensen uit het Zwolse verzet kennen, wist hun vertrouwen te winnen en ondersteunde hen actief. Zij voorzagen hem van een vals Nederlands persoonsbewijs. Op die manier kon hij zich als burger in Nederland bewegen. De Wehrmacht plaatste Wille eind 1943 over naar Alkmaar en in het voorjaar van 1944 werd hij naar het oostfront gestuurd.

Gerrit Tulp, de broer van Herman, was tijdens de oorlog redacteur van het illegale blad *Stem van Londen* dat in Zwolle uitkwam. Dat is steeds voor Wille verborgen gehouden, omdat gevreesd werd voor infiltranten in het illegale netwerk. Begin jaren vijftig stond Wille onverwacht weer in de zaak van de familie Tulp. Hij was inmiddels hoogleraar in de Marxistische economie aan de Humboldt-universiteit in Oost-Berlijn.

✔ Karl Wille (midden boven) met Nederlandse kennissen, collega-militairen en hun familieleden op het luchtafweergeschut in Wezep.

⚠ Karl Wille voor één van de geschutstorens in Wezep.

◆ Bonnen plakken

In het najaar van 1939 werd een distributiesysteem in ons land ingevoerd. Alle Nederlanders kregen bonnen van de overheid waarmee ze producten konden kopen. Om aan bonnen te komen moest men in het bezit zijn van een distributie-stamkaart. Bij aankoop kreeg de winkelier niet alleen het verschuldigde bedrag, maar ook de juiste bon. In de plaatselijke kranten werd bekend gemaakt welke producten, in welke winkels, op welk moment verkrijgbaar waren. Omdat iedereen op hetzelfde moment zijn bonnen moest inleveren stonden er vaak lange rijen mensen te wachten voor de winkels. De winkeliers konden tegen inlevering van de ontvangen bonnen nieuwe goederen kopen. Op de foto zijn de heer en mevrouw Van Drecht, die een winkel hadden aan de Holtenbroekerweg, samen met een tante in de avonduren bezig met het opplakken van de bonnen. Hal-

verwege de oorlog voerden de Duitsers een nieuwe distributiestamkaart in. Om die te krijgen moest men zich bij de overheid melden met het persoonsbewijs. Mensen die ondergedoken zaten, of zich om een andere reden niet wilden melden, kregen geen nieuwe stamkaart en dus ook geen bonnen. Verzetsgroepen overvielen kantoren waar de bonnen werden bewaard en verdeelden ze onder de mensen die niet legaal aan bonnen konden komen. In juli 1944 overviel een aantal gewapende mannen met succes het distributiekantoor aan de Eekwal in Zwolle en maakten veel bonnen buit.

◆ Centraal Distributiekantoor Zwolle

De Duitsers verwachtten een geallieerde inval op de kust van West-Europa en legden daarom de zogeheten Atlantikwall aan.

Voor deze verdedigingslinie werden talloze gebouwen in Den Haag afgebroken. Het Centraal Distributie Kantoor verhuisde om die reden in april 1943 vanuit Den Haag naar Zwolle, naar het nieuwe kantoorgebouw van de Elektriciteitsmaatschappij IJsselcentrale aan De Zeven Alleetjes. De zeshonderd medewerkers waren lang niet allemaal ingenomen met een verhuizing naar het oosten. Een groot aantal van hen werd ingekwartierd bij burgers in de stad. Om hun baan te behouden moesten ze een loyaliteitsverklaring ondertekenen.

◆ Textielbonnen

Voor de oorlog droeg het grootste deel van de bevolking in Staphorst en omgeving de bekende klederdracht. Voor hen leverde de textiel distributie grote problemen op. Slechts bij uitzon-

dering waren stoffen te verkrijgen die deel uitmaakten van de klederdracht. Staphorst was vanouds op de winkels in Zwolle georiënteerd. In de zomer van 1942, toen een textielwinkel in de Diezerstraat stoffen voor de Staphorster klederdracht in de aanbieding had, was er een enorme toeloop van belangstellenden. Het stelsel van distributie werd gaandeweg uitermate ingewikkeld omdat er allerlei soorten distributiekaarten in omloop kwamen. Er werden bijvoorbeeld extra rantsoenen verstrekt aan zieken, zwangere vrouwen, kinderen en mensen die zware arbeid verrichtten. Op den duur waren er meer dan veertig verschillende distributiekaarten in omloop. Het was een hele kunst om goed om te gaan met al die verschillende bonnen.

◀ Opmars naar het centrum

De eerste Canadese soldaten lopen behoedzaam van het Groot Weezenland naar het centrum, gadeslagen door nieuwsgierige Zwollenaren.

FOTOVERANTWOORDING

• Stichting Collectie Zwolle 40-45 : 9, 10, 13, 29, 36, 38, 40 links, 41, 49 onder, 51, 58 boven, 62 onder, 64, 65, 66, 70 boven, 72-73, 74 rechts, 76, 79, 83 boven, 84 boven, 89, 90, 93, 94, 98, 99 boven, 101 boven, 102-103, 104, 106, 108 onder, 111.

Met bijzondere dank aan de mensen die foto's hebben geschonken aan de Stichting Collectie Zwolle 40-45:

dhr. H. Beintema, dhr. P. Benning, dhr. Boss, dhr. F. Bootsma, dhr. T. Bouwmeester, mevr. F. Bouwmeester-Bieringa, mevr. Broekroelofs †, dhr. A. Brouwer †, mevr. J. Bruggeman-Van Drecht, mevr. M. Buit, mevr. B. Caneel-Boektje †, mevr. Evenboer-Beitsma, dhr. B.H. Gijtenbeek †, dhr. W. Groeneveld †, dhr. J. Hagedoorn, Dick en Coleta Hogenkamp, dhr. E. Hulting, mevr. Van Ittersem-Ter Avest, dhr. B. Kamphuis †, dhr. H. Kan †, dhr. H. Kok, dhr. W. Mensink, mevr. J. Mensink-Jansen, dhr. J. Muller, dhr. W. Poeles †, dhr. D. Querner †, dhr. J.J. Reinking, mevr. R. Ruiter, dhr. J. Rijfkogel, dhr. M. Roëll, dhr. D. Scholder, mevr. A. Spuit-Kamphuis, dhr. P. Steggink, mevr. I. Uytdeboogaardt †, mevr. J. Uytdeboogaardt, dhr. D.W. Van de Velde †, Dhr. L. Van den Berg, dhr. Van der Steege †, mevr. R. Veltman-Bolgen, dhr. A. Voerman, dhr. J.N.M. Voerman, dhr. W. Voerman, mevr. H. Vogel-Van Elburg, dhr. L. Wieringa, dhr. K. Wille †, dhr. Richard Woolderink.

• Historisch Centrum Overijssel: 4, 8, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24-25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 37, 39, 40 rechts, 43, 44, 45, 46-47, 48, 49 boven, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 58 onder, 59, 60, 61, 62 boven, 63, 67, 68, 69, 70 onder, 71, 74 links, 75, 77, 78, 80, 82, 83 onder, 84 onder, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 95, 96, 99 onder, 100, 101 onder, 105, 107, 108 boven, 109, 110.

• Beeldbank WO2 - NIOD: Omslag, 42

• Nationaal Archief/Spaarnestad Photo: 33

• Geselecteerde literatuur

Nacht over Nederland; M.J. Adriani Engels en G.H. Wallagh, 1946
Verslag van de toestand der Gemeente Zwolle over de jaren 1940-1945

In den strijd om ons volksbestaan; D.C.A. Bout, z.j.

Dat kan ons niet gebeuren; Evert Werkman, Madelon Keizer, Gert Jan van Setten, 1980

Wil het bezoek nu afscheid nemen, Wout Sleyster, 1984

De Pruis komt; Coen Hilbrink, Marcel Kienhuis en Klaas Vos, 1990

Bewogen jaren, Zwolle in de Tweede Wereldoorlog, Kees Ribbens, 1995

Rotterdam 40-45, J.L. van der Pauw, 2014

COLOFON

UITGAVE

wBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.

Historisch Centrum Overijssel, Zwolle
contacthco@historischcentrumoverijssel.nl
www.historischcentrumoverijssel.nl

TEKST EN SAMENSTELLING

Herman Aarts

BEELDREDACTIE EN INHOUDELIJK ADVIES

Paul Harmens

VORMGEVING

Riesenkind, 's-Hertogenbosch

© 2014 WBOOKS / Herman Aarts

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISA-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. © c/o Pictoright Amsterdam 2014.

ISBN 978 94 625 8036 7

NUR 689, 693

W BOOKS

40 45

Zwolle 40-45 vertelt het verhaal van de stad in de Tweede Wereldoorlog

10 mei 1940. Zwollenaren kijken vol ongeloof naar de Duitse militairen die de stad inrijden. De stad is officieel bezet. Het optimisme dat het allemaal wel zal meevallen, slaat om in woede en frustratie als de bezetter zich steeds dwingend met alle aspecten van het bestaan bemoeit. Weerstand tegen de maatregelen van de bezetter, de deportatie van joden en de tewerkstelling van mannen leidt tot onderduiken, verzet en illegaliteit.

Dit boek belicht het leven in Zwolle tijdens de Tweede Wereldoorlog, aan de hand van vele bijzondere beelden uit de archieven van het Historisch Centrum Overijssel en van de Stichting Collectie Zwolle 40-45. De korte teksten geven inzicht in het leven van alledag en bieden veel achtergrondinformatie.

Herman Aarts is oud-directeur van het Stedelijk Museum Zwolle en publiceert over regionaal historische onderwerpen. Paul Harmens is medewerker van het Historisch Centrum Overijssel en specialist op het gebied van de Tweede Wereldoorlog in de regio Zwolle.

Deze uitgave kwam tot stand met advies van Erik Somers en René Kok, beiden als historici verbonden aan het NIOD instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies.

